

Claes Edens ”största byggning”

Till Kiplingebergs historia

GUNNAR ELFSTRÖM

”Kiplinge består av halftannat skattehemman, dess rätan är anno 1652 af Cronan blifven försåldt efter Crono=Werdering à 4½procento, först till Salig Högvälborne Grefve Svante Sparre och sedan Anno 1653 ifrån Högvälborne Grefve Svante Sparres änka Görvel Bååt till min salig fader.” Gården som åsyftas är Kiplingeberg i Bälinge socken nordväst om Uppsala, raderna är skrivna 1683 av dåvarande ägaren, Mathias Edenberg.

Kiplinge by bestod, åtminstone från 1540-talet, av tvenne gårdar bebodda av självägende bönder. År 1652 köpte Svante Sparre rëntan, dvs. beskattningsrätten, av Kronan. Sparre, som i början av 1650-talet utnämnts till landshövding i Uppsala län, hade ärvt det omfattande Bergkvaragodset i Småland och började efter utnämningen även att inköpa mark i Uppland.

Bild 1. Karaktärsbyggnaden på Kiplingeberg stod färdig 1656. Den har senare genomgått vissa, framför allt yttre förändringar. Södra flygeln uppfördes efter en brand 1760, medan norra flygeln byggdes 1971. Foto förf. 1977.

Bild 2. Rådmanen i Uppsala, Claes Eden (1598–1667, adlad Edenberg) skapade godset Kiplingeberg i Bälinge socken genom att under Kiplinge lägga angränsande bondehemman. Oljemålning av okänd konstnär. Grips-holm. Foto SPA.

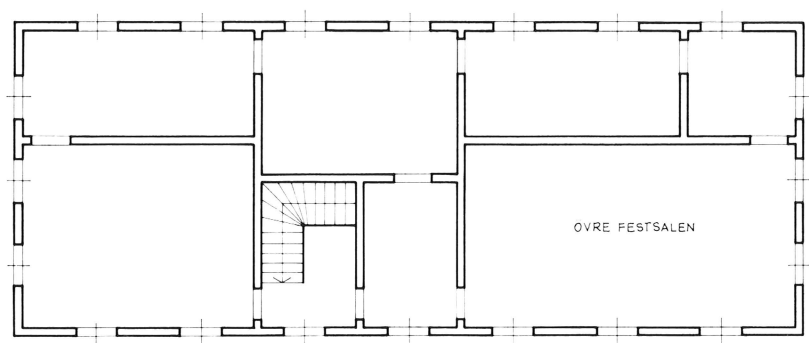
Han avled emellertid hastigt 1652 blott 29 år gammal. Svante Sparres änka, Görvel Bååt, förvärvade skattemansrätten på gårdarna, vilket innebar att hon köpte dem av deras brukare. Görvel Bååt sålde dock redan 1653 Kiplinge till Claes Eden, rådman och borgare i Uppsala. Köpesumman utgjordes av 840 riksdaler specier, eller samma summa som Görvel Bååt löst till sig Kiplinge för.

Claes Eden föddes 1598 i staden Lehe i Bremen. Han kom till Uppsala 1621 efter att ha bott två år i Stockholm. I Uppsala blev han en framgångsrik borgare och kunde 1645 uppföra ett stenhus vid det då nyanlagda Stora Torget. Rester av detta hus ingår i det nuvarande s. k. rådhuset. Då drottning Christina 1653–54 residerade på Uppsala slott bodde den engelske ambassadören Whitelocke i Claes Edens hus. Whitelocke skriver i sin dagbok att det Edenska huset var, näst slottet, stadens vackraste byggnad. Den stora förmögenhet som Eden lyckades skaffa sig använde han till inköp av gårdar runt om i hela Uppland. I Bälinge inköpte Claes Eden ett antal grannhemman till sitt Kiplinge och slog samman dem till en gård vilken han kallade omväxlande Kiplingeberg och Edenhof. Claes Eden bebyggde gården ståndsmässigt och fick – efter att ha blivit adlad Edenberg – Kiplingeberg insynat som säteri 1656.

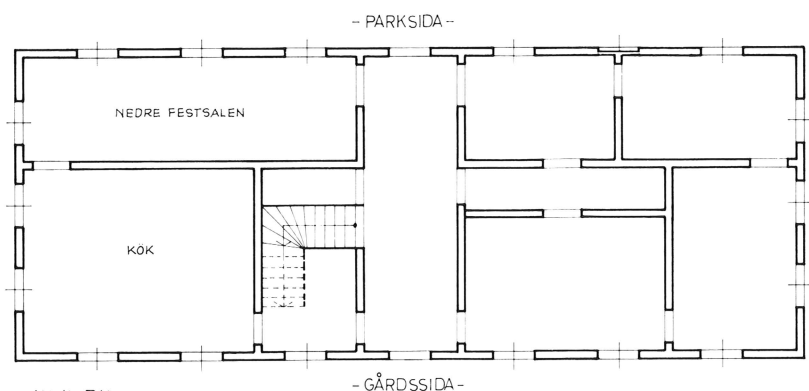

Bild 3. Stora torg-miljön i Uppsala från söder 1679. Detalj av träsnitt i Olof Rudbecks *Atlantica*, Atlasbandet. Det högra av de tre höga stenhusen, på nuvarande rådhusets plats, uppfördes av Claes Eden 1646.

Claes Edens insatser för Kiplingeberg finns beskrivna i en synehandling från 1709. Eden "cultiverade ägorna", anlade "åtskilliga torp", "mjöl- och sågkvarn" samt "trä- och humblegård". Han inrättade vidare en stor ruddamm och en karpdam. Dessutom uppförde Eden "åtskilliga byggningar, förutom huvudbyggningen andra hus och bodar". Karaktärsbyggnaden beskrivs som Claes Edens "största byggning", uppförd i två våningar om tillsammans tolv rum, därav tvenne feststugor. Byggnaden uppfördes i timmer över "några stora och sköna helvälvda källar". "Både taket och själfwa Wäggarne (är) aldeles Spånslagna och Spånklädda." Huset alla fönster beskrives ha två lufter med vardera en spröjs. Den ännu bevarade

PLAN AV Ö.V.

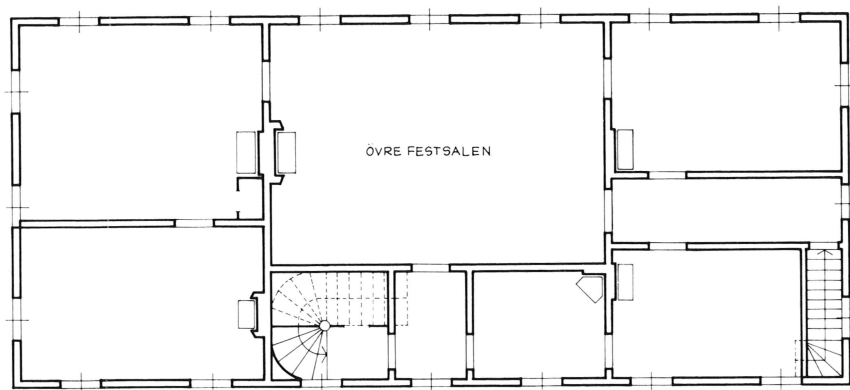
PLAN AV B.V.

DM 10 5 0 5 M

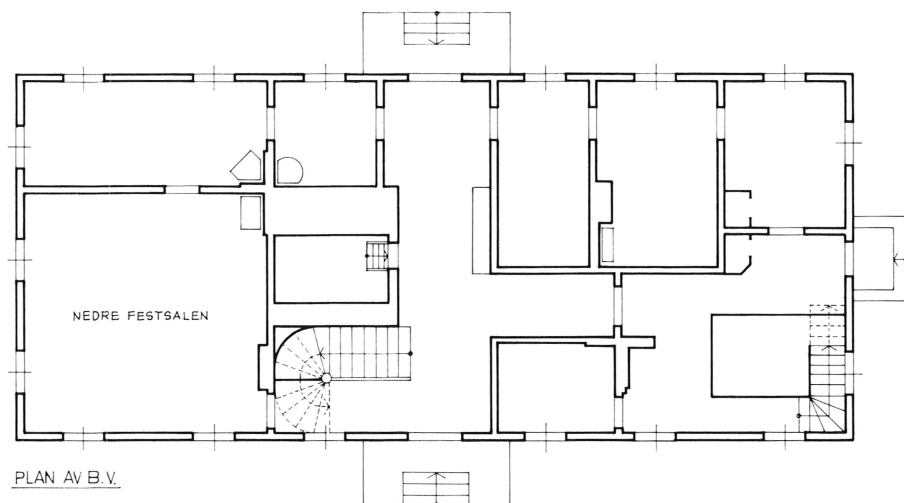
Bild 4. Huvudbyggnadens vid Kiplingeberg ursprungliga planlösning. Vissa smärre förändringar i planen kom att utföras vid J. F. M. von Engeströms renovering 1840. Rekonstruktion av förf. Ritning Stig Sundberg.

karaktärsbyggnadens planlösning stämmer väl överens med de rådande idealen i mitten av 1600-talet. Byggnaden har således en genomgående hall, en festsal i bottenvåningen och en i ovanvåningen.

Huvuddragen från Kiplingebergs planlösning återfanns även i det Edenska huset i Uppsala, som hade en genomgående hall i bottenvåningen. I byggnadens ovanvåning låg en festsal med fönster mot öster, söder och väster. Kiplingebergs övre festsal har fönster mot söder och väster. Karaktärsbyggnaden på Fullerö i Västmanland – likt Kiplingeberg byggt på 1650-talet – har en genomgående hall i bottenvåningen samt en nedre och

PLAN AV Ö.V.

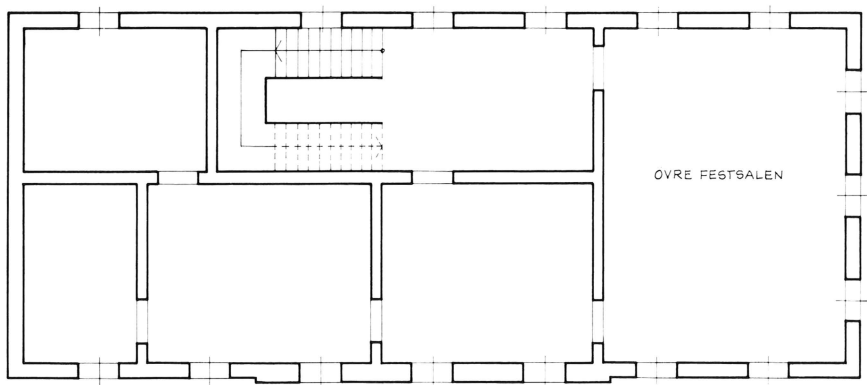

PLAN AV B.V.

DM 10 5 0 5M

Bild 5. Huvudbyggnadens vid Fullerö, Västmanland, planlösning. Efter Wåhlin, 1910. Ritning Stig Sundberg.

en övre festsal. Vad gäller rummens placering i byggnadskroppen skiljer sig emellertid gårdarna åt. Fullerös ovanvåning har festsalen placerad i byggnadens mittparti. På Kiplingeberg ligger den övre festsalen i byggnades sydvästra del. Kiplingeberg fick den för herrgårdsbyggnader traditionella planlösning, som utvecklats ur parstugan. I det samtida Fullerös ovanvåning kom nya ideal till uttryck. Skillnaden förklaras troligen av att Fullerö

PLAN AV ÖV.

M 10 5 0 5 M

Bild 6. Edenska huset från 1646 vid Stora torget i Uppsala. Övervåningens plan under 1700-talet, sedan huset ombyggt till rådhus. Efter Sundquist, 1943. Ritning Stig Sundberg.

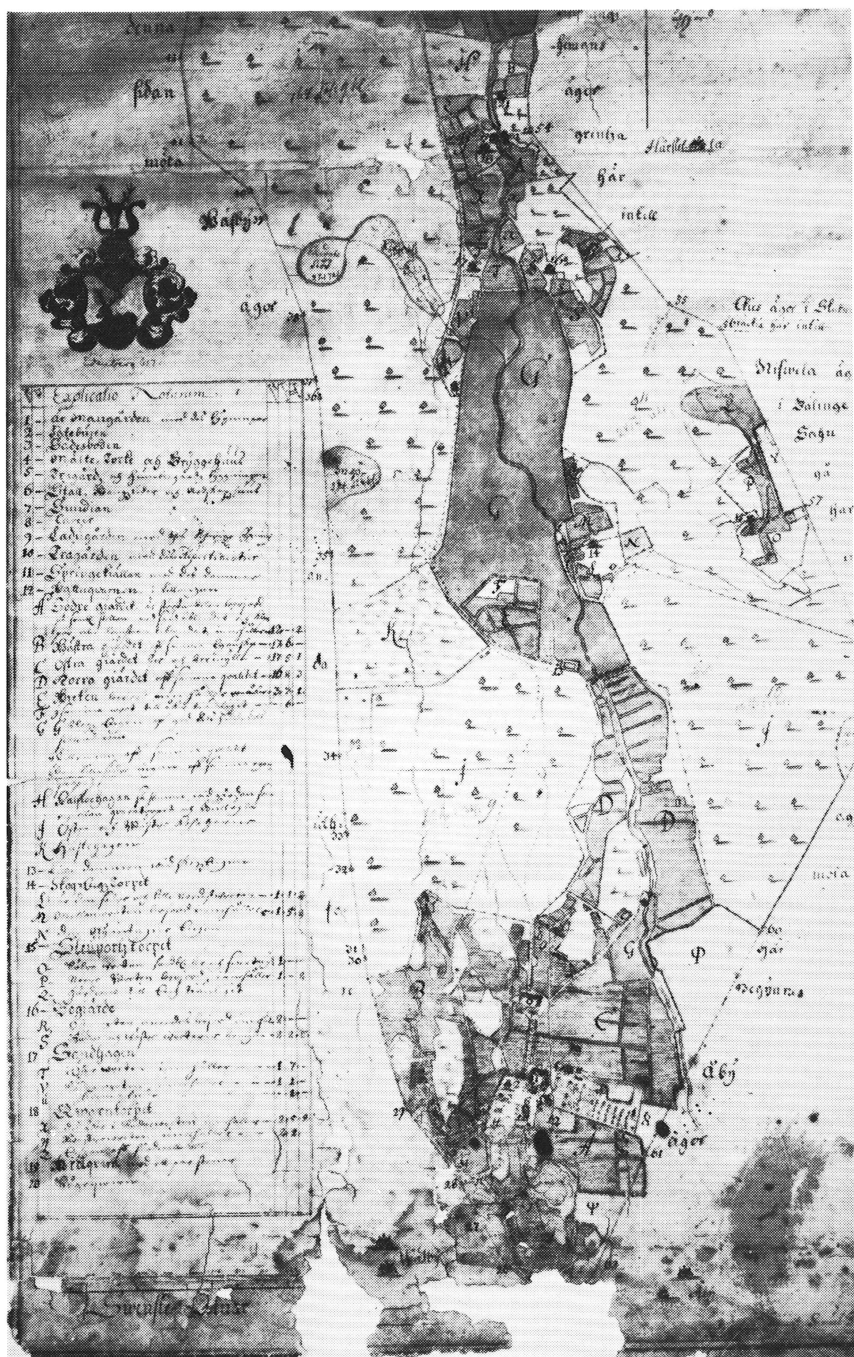
Bild 7. Huvudbyggnaden vid Kiplingeberg bevarar i stort sin ursprungliga planlösning. Den genomgående hallen i mitten av huset är ett typiskt 1600-talsdrag. Foto förf. 1977.

Bild 8. Högby skola, Kristbergs socken i Östergötland (riven 1974) var klädd med spån och ger en föreställning om hur de spånklädda fasaderna på Claes Edens hus från 1656 kan ha sett ut. Foto Helge Landkvist.

uppfördes efter ritningar av en ledande arkitekt, Jean de la Vallé, medan Kiplingeberg sannolikt formades av en lokal byggmästare.

Uppgiften att karaktärsbyggnaden var klädd med spån kan tyckas överraskande, men det är en medeltida tradition att klä inte bara kyrkor utan även profanbyggnader med spån som skydd mot väder och vind. Ornässtugan är ett välkänt exempel på en spånklädd profanbyggnad. Spånen lades ofta i dekorativa mönster, vilket finns bevarat på många spånklädda kyrkor exempelvis Ulrika i Östergötland och Seglora på Skansen. Claes Eden följde således en gammal tradition i sitt nya hemland, då han klädde Kiplingeberg med spån. Det skedde dock i en brytningstid, nya ideer var på väg. Samtidigt som Claes Eden uppförde Kiplingeberg, byggde Oxenstiernnorna sitt Fullerö vars fasad de klädde med slät panel medan Carl Gustaf Wrangel rödfärgade det nakna timret på sitt Gripenberg i Småland tio år senare. Tre herrgårdsbyggnader av trä, och tre olika sätt att skydda byggnaderna mot kyla och fukt. En stor fördel med spånen är att en nyuppförd timmerbyggnad omedelbart kan kläs med spån, en panelning däremot måste anstå i cirka fem år då timret bör ha satt sig. Möjligheten att omedelbart få ett skydd mot vädrets makter kan således ha påverkat Claes Eden i valet av

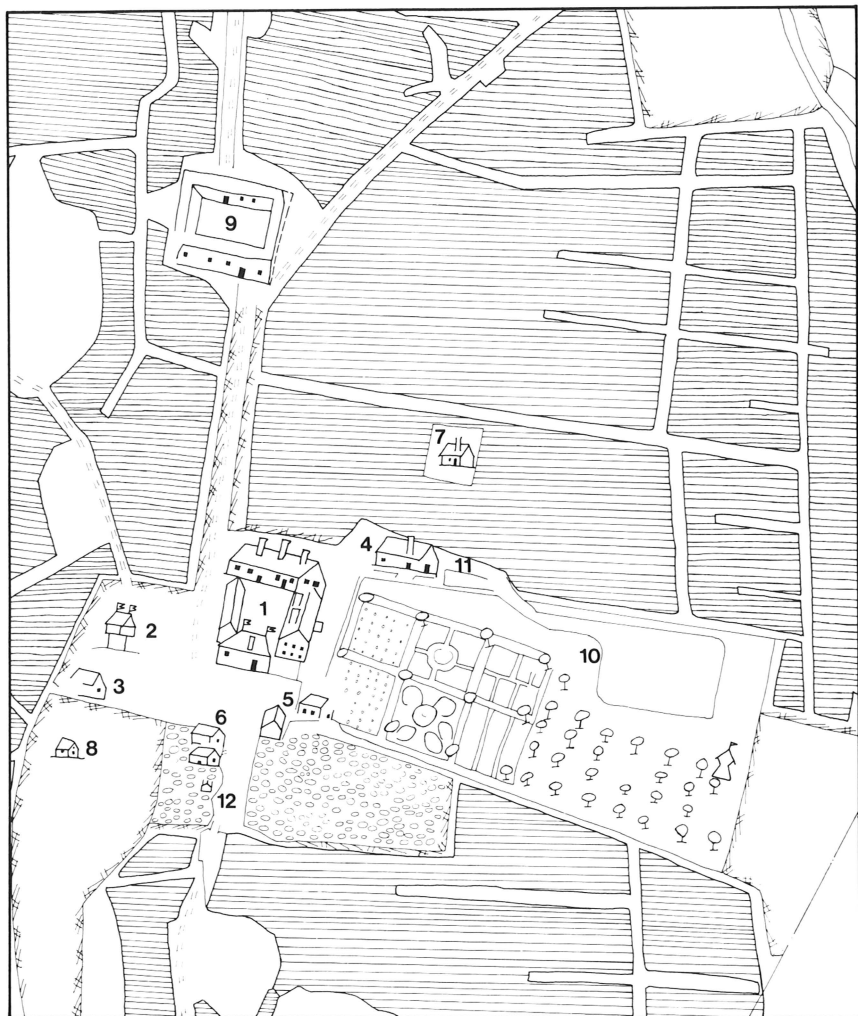

Bild 10. Gårdsmiljön vid Kiplingeberg 1686. Renritad och förtydligad detalj av kartan bild 9. Kartbilden visar en typisk herrgårdsanläggning från mitten av 1600-talet med en kringbyggd mangård och en avsides liggande och likaså kringbyggd fägård. I kartbildens mitt ligger mangården (1) med karaktärsbyggnaden mot parken i öster. Strax intill ligger fatburen (2), sädesboden (3), stallet och vagnslidret (6), en vattenkvarn (12), trädgårdsmästarebostaden (5) samt mälttorken och brygghuset (4). I parken ligger ruddammen (10). Norr om mangården ligger ladugården (9). Smedjan (7) ligger på grund av eldfaran avsides. Ritning Stig Sundberg.

Bild 9. År 1686 lät Mathias Edenberg upprätta en karta över hela Kiplingebergs egendom. Bilden visar kartans nedre hälft. I kartans vänstra del är det Edenbergiska vapnet inritat. Privat ägo.

Bild 11. Statssekreterare Mathias Benzelstierna (1713–1791) instiftade Kiplingeberg, Närlinge, Vrå, Österby, Revelsta och Kristineberg fideikommiss till förmån för sina systersöner von Engeström. Oljemålning av J. H. Scheffel. Privat ägo. Foto SPA.

fasadmaterial, för innan parken växte upp låg Kiplingeberg tämligen öppet för Uppsalaslättens alla vindar. Claes Eden lät först tjära timret på Kiplingeberg och sedan klä byggnaden med spån, vilka med all sannolikhet rödfärgats. Karaktärsbyggnaden var åtminstone, enligt en oljemålning av gården, rödmålad i slutet av 1700-talet. Rödfärgen var fram till 1800-talets början en högstatusfärg, förbehållen endast de välbärgade.

Tack vare att en karta upprättades över Kiplingeberg 1686 vet vi lite mer om den Edenska anläggningen. Kartbilden visar en typisk herrgård från mitten av 1600-talet, en kringbyggd mangård och en något avsides liggande fägård, även den kringbyggd. Huvudbyggnaden slöt mangården mot öster. I mangårdens närhet låg fatburen och sädesboden, vidare stallet och vagnslidret. Lite längre bort låg mälttorken och brygghuset samt smedjan. Helt avsides låg, som tidigare antytts, ladugården. Från huvudbyggnaden hade man utsikt över en storslagen barockpark med gångar och parterrer. Mot öster avslutades parken med en trädplantering samt en ruddamm. Av Claes Edens anläggningar vid Kiplingeberg återstår idag förutom huvudbyggnaden den östra delen av parken med ruddammen samt karpdammen belägen cirka 1 kilometer norr om gården.

När Claes Eden avled 1667 ärvdes Kiplingeberg av sonen Mathias. Denne var verksam som diplomat och inköpte under sina resor i Europa

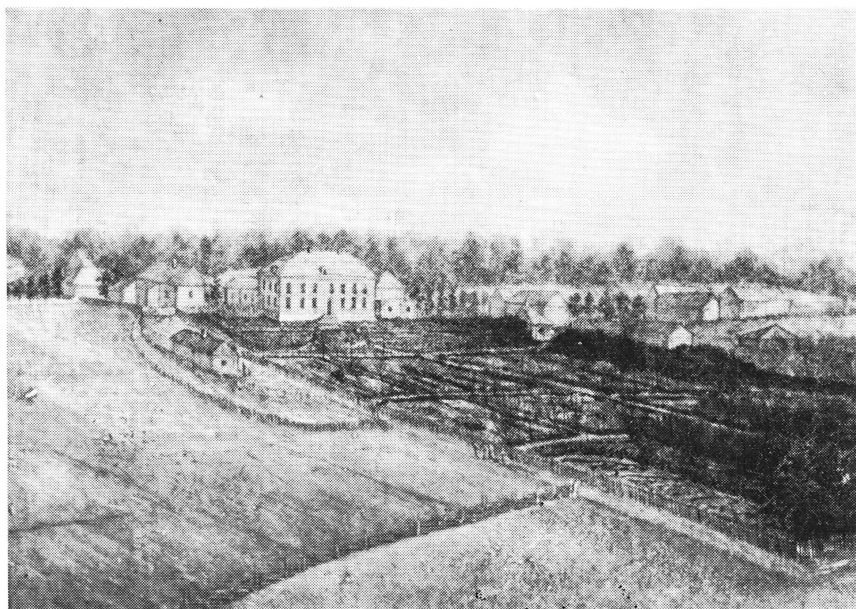

Bild 12. Mathias Benzelstierna lät en för oss okänd konstnär måla av sitt Kiplingeberg vid slutet av 1700-talet. Karaktärsbyggnaden och byggnaderna i dess omedelbara närhet lyser faluröda, medan ekonomibyggnaderna är grå. Huvudbyggnaden är klädd med spån på både väggar och tak. Övriga byggnader har synligt timmer och är täckta med antingen ved- eller torvtak. I bildens vänstra del skimtar den höga fatburen med stallet och vagnslidret strax hitom. Den lilla parstugan hitom mangården är trädgårdsmästarebostaden. Längst till höger – på behörigt avstånd från bostadsdelen – ligger ladugården omgiven av smedjan, mälttorken och brygghuset. Den ståtliga parken anlades av Claes Eden vid mitten av 1600-talet. Kiplingeberg.

böcker, mynt och medaljer. Biblioteket omfattade framförallt ämnena teologi, historia och statsvetenskap, medan myntsamlingen huvudsakligen bestod av romerska mynt. Fyrtiotre år gammal drog sig Mathias Edenberg 1683 tillbaka till Kiplingeberg, där han också förvarade sina stora samlingar. Jordbruket arrenderade han ut, men han hade ändå tio personer anställda. Här fanns bland andra kokerska och kökspigor, stall- och gårdsdrängar samt ”min egen tjänare Hans Erson”.

Carl XI's reduktion drog hårt fram över Kiplingeberg. Gården skulle dras in till Kronan, men Mathias Edenberg löste den mot en gäld av 42 000 riksdaler. Detta medförde att Edenberg tvingades pantsätta flertalet av utgårdarna och dessutom sin samling av romerska mynt. Kiplingeberg blev genom Edenbergs gäld 1690 ett berustat säteri. Mathias Edenberg avled på Kiplingeberg i mars 1709, gården ärvdes då av hans änka Margareta Clou.

Bild 13. Kiplingeberg från sydost tvåhundra år efter det att tavlan på föregående bild målades. Karaktärsbyggnaden, den södra flygeln, det ena magasinet samt terrasseringarna och parkens östra del finns ännu kvar. I förgrunden syns dov- och kronvilt som i dag betar i den åldriga parken. Som en kuriositet kan nämnas att en hjort ingår i det Edenbergska vapnet. Foto förf. 1977.

Denna driftiga kvinna började reda upp makens trassliga affärer. Till en början sålde hon ifrån några utgårdar, men löste sedan systematiskt in de övriga. Margareta Clou avslutade sitt arbete 1729 med att lösa tillbaka makens romerska myntsamling.

Mathias Edenberg och Margareta Clou hade endast en son, men han dog redan i spädd ålder. Gården gick därför efter Margareta Clous död till äldsta dottern Catharina, gift som sextonåring med sedermera ärkebiskopen Jacob Benzelius. Denne kom för övrigt att viga Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika samt att döpa deras son, sedermera Gustaf III. Efter Catharina Edenbergs död 1760 övertogs Kiplingeberg av sonen Mathias Benzelius, adlad Benzeltierna. Han hade redan tidigare köpt några gårdar i trakten, bland andra Behmersberg och Ytterbyn – två säterier i Skuttunge socken. Samma år som Mathias Benzeltierna tillträdde Kiplingeberg härjades gården av en eldsvåda varvid en del av Claes Edens byggnader brann ned. Förutom ekonomibyggnaderna förstördes även den södra flygeln. Mathias Benzeltierna tog genast itu med upprustningen av gården. Den nedbrunna flygeln ersatte han med en ny och uppförde även nya ekonomibyggnader. Benzeltierna gjorde dessutom vissa andra arbeten på gården. Han gav således karaktärs-

Bild 14. Häradshövding Johan Mathias von Engeström (1776–1828) rustade upp såväl man- som fähusbyggnaderna under sina tjugo år på Kiplingeberg. Gouache av J. E. Bolinder. Privat ägo. Foto SPA.

byggnaden ett nytt tak, ett valmat mansardtak, och satte in ett par nya kakelugnar.

Mathias Benzeltierna bodde endast periodvis på Kiplingeberg. Han var helt upptagen av sin karriär inom de statliga verken. Benzeltierna blev överpostdirektör och hade som sådan procent på portot! Detta gav honom en betydande förmögenhet, vilken han placerade väl. Således köpte han ett stort antal jordegendomar, samt utökade de bok- och myntsamlingar vilka han ärvt av sin morfar Mathias Edenberg. År 1759 fick han, som höjdpunkt på sin karriär, statssekreterares titel. Mathias Benzeltierna dog ogift 1791. Han testamenterade sina egendomar till sina fem systersöner von Engeström, vilka alla fick var sitt fideikommiss. Äldste systersonen Jacob fick familjens huvudgård, Kiplingeberg. Av Jacob von Engeströms barn med Beata Sofia Benzeltierna uppnådde endast en dotter vuxen ålder, varför fideikommisset, efter Jacobs död 1802, övergick till näst äldste brodern Jonas. Denne hade tidigare erhållit Närlinge i Björklunge socken som fideikommiss. Båda fideikommisserna har sedan dess haft samma innehavare. Jonas von Engeström är kanske mest känd för att staden Östersund anlades på och uppkallades efter hans gård i Brunflo socken.

Efter Jonas död 1807 ärvdes gårdarna av sonen Johan Mathias von Engeström. Denne hade liksom fadern och farbrodern valt den juridiska banan, men sedan han 1812 erhållit häradshövdings titel flyttade han hem till fädernegården. J. M. von Engeström satte genast igång med omfattande arbeten på Kiplingeberg. Av bevarade handlingar framgår att han valde mellan att revetera och panela karaktärsbyggnaden. År 1820 beslöt häradshövdingen sig för att låta klä byggnaden med en slät panel, en paneltyp som

började bli på modet inne i Uppsala vid denna tid. Den släta panelen avsåg att ge trähuset ett utseende så likt ett stenhus som möjligt. Vid renoveringen skedde vissa förbättringar inomhus också. Nya kakelugnar sattes in och samtliga rum med undantag av köket tapetserades. Vidare renoverade J. M. von Engeström den södra flygeln och uppförde en ny norra flygel, efter att ha rivit den gamla Edenska flygeln. Även vad gäller ekonomibyggnaderna präglades J. M. von Engeströms tid på Kiplingeberg av en kraftig nydaning. Häradshövdingen lät således uppföra en ny grundmurad fähusbyggnad, ett nytt stall och förbättrade ladubyggnaden och svinhuset. Vid Bälینگån uppförde han en ny kvarn, samt ett bränneri med två kopparpannor. I allén upp till Kiplingeberg låg en "väl inmalad Wäderkvarn" som J. M. von Engeström restaurerade. Genom dikningsarbeten under häradshövdingens tid vanns 33 tunnland på huvudgården och lika mycket på utgårdarna. Noteras kan också att Johan Mathias von Engeström lät uppföra den nuvarande huvudbyggnaden på Agersta i Jumkils socken år 1825.

Med häradshövdingens död 1828 avslutades en mycket händelserik tjugoårsperiod på Kiplingeberg. Fideikommisset övertogs av äldste sonen kammarjunkaren Johan Fredrik Mathias von Engeström. Redan 1840 ansåg kammarjunkaren att karaktärsbyggnaden på fädernegården inte var tillräckligt ståndsmässig. Han höjde därför byggnaden med tre stockvarv och använde ovanvåningen som paradvåning. I samband med denna ombyggnad gavs Corps-de-Logiet ett flackt sadeltak. Huvudbyggnaden behöll detta utseende fram till 1969 då J. F. M. von Engeströms sonsons son godsägare Mathias von Engeström påbörjade en pietetsfull restaurering av den gamla sätesgården. Karaktärbyggnadens exteriör återgavs det utseende den fått vid Johan Mathias von Engeströms upprustning på 1820-talet. Byggnadens planlösning bevarar ännu sina huvuddrag från Claes Edens tid.

Källor och litteratur

Till grund för uppsatsen ligger, förutom kartor och handlingar i Kiplingebergs godsarkiv, studier i Uppsala landsarkiv främst husesyner och jordeböcker i Upplands mellersta häradsrätt, vidare husförhörslängder från Bälینگe. I von Engeströmska handskriftssamlingen på Kungliga Biblioteket, Stockholm, finns ett rikt material rörande Mathias Edenberg. Ett omfattande material rörande Kiplingeberg finns i Westinska samlingarna på Carolina (Westin nr 1406). I riksarkivet förvaras dels köpebrev i Upplandskommissionens akter, och dels ett brev från Margareta Clou till landshövdingen i Uppsala. Förf. har intervjuat Kiplingebergs nuvarande ägare, godsägare Mathias von Engeström. Fil. dr Hans Beskow, Saltsjöbaden, och landsantikvarie Ola Ehn, Uppsala, har givit värdefulla synpunkter.

J. A. Almqvist, Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden, Stockholms och Uppsala län, del I, Stockholm 1931.

Hans Beskow, Bruksherrgårdar i Gästrikland, Stockholm 1954.
Ola Ehn, Svartbäcksgatan i Uppsala – ett angeläget vårdobjekt, *Uppland* 1975.
Sigurd Erixon, Svensk byggnadskultur, Stockholm 1947.
Erik Lundberg, Herremannens bostad, Stockholm 1935.
Sten Rentzhog, Stad i trä, Lund 1967.
Bengt Söderberg, Kiplingeberg, Svenska slott och herresäten, Uppland del 1, Malmö 1967.
Nils Sundquist, Rådhuset i Uppsala, *Uppsala Nya Tidning*, julnummer 1943.
Karl Wåhlin, Fullerö, Svenska slott och herresäten, Västmanland, Stockholm 1910.